
PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 18, juliol 1994, pàgs. 43-51

████████████████████
ELS SERVEIS: FACTOR DE RETARD O D'ESTÍMUL
DE LA COMPETITIVITAT TERRITORIAL

EZEQUIEL BARÓ
Economista. Universitat de Barcelona

SUMARI

1. Introducció

2. Algunes evidències empíriques sobre l'evolució de les activitats de serveis a la ciutat de Barcelona

3. Les limitacions en la informació i l'anàlisi de les activitats de serveis

4. Les activitats de serveis com a determinants de la competitivitat territorial

Bibliografia

ABSTRACT

El treball parteix de la constatació de l'elevat pes específic dels serveis en l'economia de Barcelona (64,53% de l'ocupació l'any 1991 enfront el 27,96% dels ocupats en la indústria). La tendència cap a la «terciarització» de la ciutat sembla doncs –malgrat limitacions que les dades plantegen a l'anàlisi– prou evident. Aquesta tendència ha estat percebuda a vegades com un «factor de retard» de l'activitat econòmica. Però aquesta visió parteix d'una consideració massa simple del terciari, tot considerant-lo un sector homogeni, i no té en compte l'important desenvolupament que en els darrers anys han tingut a la ciutat els serveis per a usos intermedis que entren a formar part, com qualsevol altre *input*, dels processos de producció industrial i no industrial. Per contra, a judici de l'autor, el desenvolupament del sector, per assolir un *service-mix* idoni, serà un factor clau per a la competitivitat futura de l'economia de la ciutat.

El trabajo parte de la constatación del elevado peso específico de los servicios en la economía de Barcelona (64,53% del empleo el año 1991, frente el 27,96% de trabajadores en la industria). La tendencia a la terciarización de la economía de la ciudad parece pues –pese a las limitaciones que los datos disponibles imponen al análisis– bastante evidente. Esta tendencia ha sido percibida en ocasiones como un «factor de retraso» de la actividad económica. Pero tal visión parte de una consideración demasiado simple del terciario, al considerarlo un sector homogéneo, y no tiene en cuenta el importante desarrollo que en los últimos años han conocido en la ciudad los servicios para usos intermedios, que pasan a formar parte, como cualquier otro *input*, de los procesos de producción industrial y no industrial. A juicio del autor, el desarrollo de este sector, hasta alcanzar un *service-mix* idóneo, será precisamente un factor clave para la competitividad de la economía de la ciudad.

Le travail part de la constatation du poids spécifique des services dans l'économie de Barcelone (64,53% de l'emploi pour l'année 1991, face au 27,96% des employés de l'industrie). La tendance à la tertiarisation de l'économie de la ville semble donc –malgré les limitations que les données dont on dispose imposent à l'analyse– suffisamment évidente. Parfois cette tendance à été perçue comme un «facteur de retard» de l'activité économique. Mais cette vision part d'une considération trop simple du tertiaire, qui le voit comme un secteur homogène et ne tient pas en compte l'important développement que les services pour usages intermédiaires, lesquels entrent comme n'importe quel *input* dans le procès de production industrielle et non industrielle, ont connu dans la ville durant les dernières années. L'auteur estime que le développement de ce facteur –jusqu'à la formation d'un *service-mix* convenable– sera précisément un facteur clé pour la compétitivité de l'économie de la ville.

ELS SERVEIS: FACTOR DE RETARD O D'ESTÍMUL
DE LA COMPETITIVITAT TERRITORIAL

1. Introducció

Com el seu títol indica, la referència principal de les Jornades «La Barcelona industrial» és la indústria a la ciutat, la seva situació actual i el seu futur. Per tant, el contingut d'aquest article –que ha de tractar, en canvi, de les activitats de serveis– hauria de complir, si més no, tres propòsits:

Primer, descriure breument el pes específic i la composició essencial de les activitats de serveis a la ciutat de Barcelona, en relació amb les activitats industrials.

Segon, intentar desfer una imatge, prou difosa, atribuïda als serveis (o a una part substancial d'ells) com un factor de retard o de crisi per a una àrea urbana determinada.

Tercer, tractar de centrar i d'estimular el debat ulterior. En aquest sentit l'article s'orienta cap a la reflexió entorn el paper de les activitats de serveis en la competitivitat territorial.

2. Algunes evidències empíriques sobre l'evolució de les activitats de serveis a la ciutat de Barcelona

Es pot començar per algunes evidències. La taula 1 –segons dades de l'arxiu de l'INSS– mostra que l'any 1991 hi havia a la ciutat de Barcelona 483.562 ocupats assalariats en activitats de serveis. Aquests ocupats representaven el 64,5% de la població ocupada assalariada total de la ciutat.

En contrapartida, els ocupats assalariats a la indústria n'eren 209.487 (265.773 si es compten els ocupats a la construcció); és a dir el 27,9% del conjunt dels ocupats assalariats (el 35,5% si comptem els ocupats a la construcció).

Si es pren com a referència el període comprès entre 1981 i 1991, es pot constatar la següent evolució:

– El creixement de la població ocupada assalariada a la ciutat fou de 69.427 persones (de 679.908, l'any 1981, a 749.335, l'any 1991); és a dir, un creixement del 10,2%.

– Aquest creixement fou el resultat de l'augment en 130.491 persones dels ocupats assalariats als serveis i de la pèrdua de 61.064 ocupats assalariats a la indústria i la construcció. En percentatge, la població ocupada assalariada en els serveis va créixer el 36,9% en aquests anys (lleugerament més en el primer quinquenni que en el segon), mentre que la població ocupada assalariada a la indústria va decreixer el 24,3% (i la de la construcció augmentà el 12,8%, sobretot naturalment en el segon quinquenni, coincidint amb les obres de preparació dels Jocs Olímpics). Per acabar aquest breu repàs cal destacar també que el pes dels serveis és considerablement més gran a la ciutat de Barcelona que al seu entorn. Prenent novament com a referència les dades dels ocupats assalariats de 1991, la seva distribució percentual per grans sectors d'activitat és força il·lustrativa:

Taula 1. Divisió per sectors de l'ocupació de la població assalariada a la ciutat de Barcelona

Branques d'activitat	Població ocupada assalariada				
	1981	Percentatge	1991	Percentatge	Percentatge 1991/1981
Indústria	276.886	40,72	209.487	27,96	-24,3
Construcció	49.921	7,34	56.286	7,51	12,8
Serveis	353.101	51,93	483.562	64,53	36,9
TOTAL	679.908	100,00	749.335	100,00	10,2

Mentre que, a Barcelona, els ocupats assalariats industrials representaven aquest any el 27,9% del total d'ocupats de la ciutat, a la resta de la Regió I suposaven el 47,5%.

En canvi, els ocupats assalariats en el sector de serveis representaven el 64,5% a la ciutat de Barcelona i només el 43,5% a la resta de la Regió I. A més, els ocupats en serveis a la ciutat de Barcelona eren el 67% del total de treballadors en aquest sector en el conjunt de la Regió I; en canvi, els ocupats en activitats industrials –sense comptar la construcció– a Barcelona representaven només el 44,5% dels treballadors industrials de la Regió I.

Aquestes dades semblen evidenciar l'evolució accentuadament «terciària» de la ciutat de Barcelona.

Tanmateix, aquesta tendència a la «terciarització» no és, en cap cas, un fet atípic. El creixement del pes específic de les activitats de serveis a les societats modernes (que alguns qualifiquen ja de societats postindustrials) és un fet incontestable que cal reconèixer i tractar d'explicar. Més encara els processos de «terciarització» urbana: el terciari és –es diu molt sovint– una activitat econòmica eminentment urbana. Des de fa molt de temps, els experts han destacat la relació sinèrgica entre creixement urbà i «terciarització».

3. Les limitacions en la informació i l'anàlisi de les activitats de serveis

Ara bé, a l'hora d'avaluar d'una manera més precisa i detallada aquesta evolució «terciària» de les ciutats, a l'hora d'explicar aquest fenomen i tractar de donar-li una significació topem amb certes restriccions.

Una primera restricció rau en la insuficiència (i, en molts casos, en la precarietat) de la informació –estadística i econòmica– sobre les activitats de serveis (especialment en relació amb la que sí hi ha disponible per les altres activitats industrials i

agràries). Aquesta manca d'una informació prou completa es posa de manifest, molt especialment, en els límits notoris a l'hora de la mateixa comptabilització i classificació dels serveis.

Cal recordar que el terme d'activitats «terciàries», tal i com habitualment el venim utilitzant, fou inventat pels economistes (Clark, Fisher) que definiren –fa quasi bé seixanta anys– els grans «agregats» de la comptabilitat nacional. De fet, aquests economistes només havien identificat de manera prou precisa dos dels grans dominis de l'activitat econòmica: l'agricultura i la indústria. En la seva opinió, el dit sector «terciari» era tota la resta! Els serveis, doncs, a efectes de comptabilització i de classificació, eren el residu de tot allò que no és ni industrial ni agrícola. I, malgrat el creixement i la diversificació de les activitats anomenades «terciàries», aquesta és encara la classificació de referència més habitual.

Quins límits planteja aquesta classificació d'activitats? En citaré tres:

a) El primer és que ens indueix massa a considerar els serveis com un conglomerat molt homogeni d'activitats, la qual cosa –sens dubte– no és certa. Contràriament, les activitats de serveis són molt més heterogènies entre elles del que ho puguin ser les activitats industrials o agràries. S'esmenten més endavant algunes implicacions d'aquest fet.

b) El segon límit de la classificació d'activitats habitual és que no ajuda a copsar el procés de «terciarització» que esdevé dins la pròpia indústria. No ajuda a posar de manifest els profunds canvis que, si més no en els darrers vint anys, han tingut lloc en els processos industrials i que han determinat un augment (quantitatiu i qualitatiu) de la presència de les activitats de serveis dins d'aquests processos.

c) Finalment, el tercer límit que cal atribuir a l'esmentada classificació és que no ajuda tampoc a evidenciar les fortes interrelacions que

estan tenint lloc entre les activitats industrials i les de serveis (molt especialment les activitats de serveis que els hi donen suport: els anomenats serveis a la producció o a les empreses). I, en canvi, probablement, aquest és un dels fenòmens més rellevants en les transformacions de l'estructura productiva de molts països com el nostre. Per tant, primera restricció de caire informatiu.

La segona restricció fa referència, en canvi, a les eines analítiques que tenim a l'abast per explicar molts dels fenòmens que acompanyen el creixement del sector terciari. Malgrat que a la darrera dècada les aportacions, teòriques i aplicades, d'anàlisi de les activitats de serveis han estat molt més freqüents i de força entitat, el panorama en aquest sentit és encara d'un evident retard, si més no en relació amb el pes específic i la significació econòmica de les activitats terciàries a l'actualitat.

En particular, les aportacions més recents no han lograt bandejar encara una certa visió del terciari com un «factor de retard» de l'activitat econòmica (el motor, el dinamisme, rau a la indústria!) que encara està molt difosa i és molt influent.

Cal recordar, en aquest sentit, que la interpretació predominant, en els darrers trenta anys, respecte a l'augment del pes de les activitats terciàries en els països industrials ha recolzat sobre dos fets:

- El desplaçament progressiu del consum de béns pel consum de serveis a mesura que ha anat creixent la renda disponible *per càpita* (la majoria dels serveis tenen una elasticitat-renda molt superior a la unitat).
- Una productivitat estructuralment més feble en el sector de serveis que en el sector industrial.

Sens dubte, aquest fets han estat corroborats per una gran part de l'evidència empírica disponible i, a

més juntament amb altres factors, han servit per explicar de manera prou clara l'increment de l'ocupació terciària i la més alta natalitat (i també mortalitat) d'empreses en aquest sector.

Tanmateix, aquestes mateixes circumstàncies no serveixen per explicar una part substancial dels canvis més recents en la composició de les activitats de serveis: en particular, el fort desenvolupament dels serveis «per usos intermedis»; és a dir, d'aquells serveis que, com qualsevol altre *input* tangible de producció, entren a formar part dels processos de producció, industrials i no industrials.

Copsar aquesta dimensió de la «terciarització» de l'economia requereix, com ja s'ha dit abans, trencar amb la idea d'un sector terciari homogeni. Al contrari, cal reconèixer la seva profunda heterogeneïtat: tant pel que fa al paper que els diferents serveis juguen a l'economia com en relació amb les característiques de la seva oferta, amb les característiques de la seva demanda i, finalment, amb el comportament de les firmes de serveis i dels altres agents prestataris.

A la darrera dècada, el «paisatge» dels serveis a la ciutat de Barcelona s'ha diversificat molt, de manera que no es pot dir que existeixi una única explicació del fenomen de «terciarització» de la ciutat. En deu anys, el creixement dels serveis a la ciutat s'ha fet molt més complex. Darrera de l'evident creixement desigual de les activitats terciàries a la ciutat (sigui en termes d'ocupats, sigui en termes de valor afegit), cal tractar de comprendre millor les característiques de les mutacions de la seva oferta.

Així, i amb les cauteles a què obliguen les mancances estadístiques ja esmentades, es pot veure a la taula 2 que el creixement global (que ja s'ha documentat al principi) del sector de serveis a Barcelona recobreix resultats molt diversificats pel que fa a l'evolució de les diferents branques terciàries. Destaquem-ne alguns, prou evidents:

– Entre 1981 i 1991 es distingeixen canvis substancials en alguns dels que es poden anomenar «serveis de massa» (és a dir, aquells que tendeixen a assumir en els processos de prestació models de comportament i d'eficiència semblants als de la indústria: estandardització, automatització, *labour-saving*, i que tenen, també, mercats de treball molt similars als industrials).

Ja a finals dels anys setanta, fenòmens com la introducció en massa dels instruments informàtics i d'automatització de certs processos s'havia estès en una gran part dels serveis financers i d'assegurances. També es produïren transformacions notables en moltes estructures d'oferta dels sectors de serveis comercials i en alguns de transport. Fins i tot, s'iniciaren processos de

Taula 2. Evolució de l'ocupació en el sector terciari a la ciutat de Barcelona (1981-1991)

Branques d'activitat	Població ocupada assalariada		
	1981	1991	Percentatge 1991/1981
Comerç a l'engròs	24.533	41.396	68,7
Comerç al detall	64.518	66.077	2,4
Restauració i cafès	13.192	21.909	66,1
Hostaleria	4.231	7.014	65,8
Reparacions	6.920	7.975	15,2
<i>Comerç, restauració, hostaleria i reparacions</i>	114.239	147.265	28,9
<i>Transports i comunicacions</i>	31.254	45.995	47,2
Institucions financeres	31.029	34.192	10,2
Assegurances	14.694	14.273	-2,9
Auxiliars financers i activitats immobiliàries	2.401	7.151	197,8
Serveis a les empreses	23.014	47.010	104,3
<i>Institucions financeres, assegurances, serveis a les empreses</i>	72.120	104.674	45,1
Administració pública	24.690	31.382	27,1
Sanejament i neteja	4.722	14.141	199,5
Educació i investigació	15.417	27.048	75,4
Sanitat i serveis veterinaris	20.098	31.097	54,7
Assistència social i altres serveis	17.689	48.484	174,1
Serveis recreatius i culturals	7.972	17.492	119,4
Serveis personals	9.957	13.733	37,9
Serveis domèstics	3.395	2.163	-36,3
Representacions diplomàtiques i organitzacions internacionals	31.548	88	-99,7
<i>Altres serveis</i>	135.488	185.628	37,0

racionalització de certes activitats de les AA.PP. Tot plegat va repercutir en un notori augment de la intensitat de capital en la prestació d'aquests serveis i, en conseqüència, en fre en l'evolució de les xifres d'ocupació de tots aquests sectors d'activitat. Així, entre 1981 i 1991, a la ciutat de Barcelona, l'ocupació assalariada del sector d'assegurances disminuï el -2,9%, la del sector financer només va créixer el 10,2% i la del sector del comerç al detall el 2,4%, front a un creixement del 36,9% del conjunt de les activitats de serveis durant el mateix període.

- En aquests mateixos deu anys, en l'evolució de la composició de l'oferta terciària a la ciutat de Barcelona hi influeixen de manera molt notable els canvis substancials esdevinguts en el patró de consum de les famílies, i també en els seus modes de vida: l'anàlisi de les dades de les enquestes de pressupostos familiars per a l'àmbit de Barcelona pot donar força evidència al respecte.

Cal destacar en especial el fort increment de les activitats de serveis que no depenen directament de l'evolució de la renda disponible de les famílies: l'ocupació assalariada en l'àmbit dels serveis sanitaris i d'acció social va créixer aquests anys el 110,6%, en educació i recerca el 75,4% i en serveis recreatius, culturals i esportius el 119,4%.

- Finalment, durant aquesta dècada de referència, es pot constatar també un fort creixement dels anomenats «serveis a les empreses», de suport -en molts casos estratègic- a l'activitat productiva industrial: l'ocupació en el sector dels serveis a les empreses pròpiament dits va créixer el 104,3%, mentre que l'augment de les xifres d'ocupació en el sector (molt heterogeni) d'auxiliars financers i altres activitats lligades al mercat immobiliari fou del 197,4%.

4. Les activitats de serveis com a determinants de la competitivitat territorial

Ara voldria centrar la reflexió sobre la següent qüestió: és el desenvolupament del terciari un «fac-

tor de retard» (o de crisi) o és un «factor de renovació» per a un territori determinat, en aquest cas una ciutat com Barcelona?

Per respondre, avui, a aquesta qüestió convé abans plantejar, i mirar de resoldre, una qüestió prèvia: què és el que determina actualment, la competitivitat territorial?

La resposta a aquesta qüestió, durant molts anys, ens l'ha donat el que podem anomenar «model tradicional» de la competitivitat territorial. Segons aquest model, dit de manera resumida, uns costos més baixos dels recursos (inclosos els d'accessibilitat) en un territori permeten obtenir uns costos de producció també més reduïts, que són els que garanteixen, de manera quasi bé exclusiva, la competitivitat de les empreses que s'hi han instal·lat i, per tant, del territori econòmic en el seu conjunt. Els empresaris, consegüentment, tendiran, en aquestes circumstàncies, a localitzar més les seves activitats en aquests indrets, abans que situar-les en altres on els costos dels factors siguin comparativament més alts. Aquest model ha explicat, sens dubte, de manera prou adequada les pautes de localització de la producció (de massa) en règim de competència, fonamentalment, pels costos.

Tanmateix, tot i que aquesta «lògica directament lligada als costos» preval en un cert nombre de situacions, no tota l'evidència empírica sobre les tendències actuals de localització de les activitats econòmiques confirma, avui, aquesta mena de comportaments dels agents econòmics. Així, cal destacar a tall d'exemple, l'elevada competitivitat que demostren molts països o territoris que podem qualificar de «costos alts», el notable alentiment dels fluxos centre-perifèria i el replegament del joc econòmic cap a les zones més desenvolupades (i també més «cares») i, molt especialment a nivell nacional, la paralització dels processos de difusió industrial, basats fonamentalment en els diferencials dels costos, en benefici d'una nova «metropolitanització» de les principals activitats econòmiques.

Algunes de les raons principals d'aquest canvi de tendència que s'han adduït són clares:

- En primer lloc, la progressiva reducció –en certs espais econòmics– dels diferencials absoluts de costos, reducció deguda a una més gran mobilitat dels factors i també a una més gran homogeneïtzació dels modes de vida.
- En segon lloc, el desenvolupament d'un tipus de competència per «diferenciació», basat en factors diferents al cost, com la qualitat, la varietat, els terminis de lliurament dels productes o els serveis que acompanyen aquests productes.
- En tercer lloc, una desconexió creixent entre el cost dels recursos emprats i el resultat o rendiment global –inclòs el propi cost dels productes–. Aquest rendiment sembla dependre més de la «qualitat de combinació» dels factors (és a dir, de l'eficàcia de l'organització del procés de producció, en sentit ampli, en què aquests s'insereixen) que del seu cost individual.

Les conclusions que es deriven d'aquests fets són prou evidents. Si les firmes continuen invertint a les zones urbanes o metropolitanes dels països més desenvolupats, on aparentment els costos són més desfavorables, això no respon a cap comportament «irracional». Si els costos diferencials no són, en molts casos, la guia principal per explicar les pautes de localització d'una part important (quantitativament i qualitativa) de l'activitat econòmica no és per raons inexplicables. Això vol dir, només, que l'efecte de competitivitat d'una estructura territorial s'ha de medir més, hores d'ara, per la seva aptitud o contribució a la qualitat de l'organització productiva.

Cal qüestionar en aquest sentit una imatge del territori com un dipòsit (desigualmente dotat) de recursos «genèrics», apropiables en un mercat obert, imitables i transferibles sense restriccions. Cal substituir-la per una representació del territori com una «estructura» que està compromesa acti-

vament en la generació continuada de recursos i competències «específics». En aquest context, per tant, la referència ja no pot ser la firma aïllada, sinó les xarxes de productors i usuaris implicats en uns mateixos propòsits i mercats (en unes mateixes «cadena de valor» per emprar la coneguda terminologia de Porter).

Des d'aquesta perspectiva es pot avaluar millor el paper dels serveis a aquesta contribució a la qualitat de l'organització productiva, a l'«eficiència-competitiva» d'un territori concret.

Podem veure-ho d'aquesta manera: el procés de creixent integració econòmica europea ampliarà la competència a nivell continental. En aquest context, cada àrea (cada ciutat o, millor, cada aglomeració metropolitana) haurà de comptar sobre uns avantatges competitius dels que haurà de dependre la seva capacitat de desenvolupar unes funcions de pol de l'activitat econòmica (és a dir, de pol susceptible, en aquest nou context, d'atraure nous factors productius i noves iniciatives empresarials). La concentració de les empreses en determinades localitzacions és, i serà cada cop més, una conseqüència, no solament de circumstàncies complexes d'ordre ambiental i cultural, sinó també de les possibilitats que aquelles tinguin d'externalitzar algunes de les seves funcions organitzatives.

La possibilitat que tingui una àrea determinada d'oferir serveis que puguin satisfer aquestes necessitats d'externalització determina, doncs, en gran mesura la seva capacitat d'exercir les funcions de centre polaritzador d'activitat econòmica i, en darrera instància, l'entitat del seu propi avantatge en una competició entre àrees econòmicament homogènies.

Dit d'altra manera, el creixement de l'activitat econòmica en una àrea urbana no és, en cap cas, independent del desenvolupament harmònic de les funcions de suport dels serveis a les empreses. Per emprar un terme més proper al marketing empresarial, una àrea per ser competitiva, haurà d'encertar amb la seva oferta de «service-mix».

«Service-mix» que ha de dotar a l'àrea tant d'una capacitat suficient per donar suport organitzatiu-tecnològic a les empreses (per tant ha de disposar d'una gamma ampla, un nivell de qualitat adequat dels serveis a les empreses –consultories, serveis tècnics, publicitat, serveis d'informació i informàtics, etc.– i d'unes infraestructures de recerca –bàsica i aplicada– eficients i un adequat sistema d'interaccions indústria/recerca i universitat/recerca aplicada), com d'estructures preponderantment públiques susceptibles d'afavorir o potenciar indirectament l'activitat productiva (dotacions infraestructurals que millorin la localització i la comunicació de les funcions estratègiques de la ciutat; infraestructures de suport a les activitats comercials –fira, mercats majoristes, turisme de negocis– i requalificació d'una bona part dels serveis de les administracions públiques –i per tant del seu personal–, transferint a aquest àmbit una certa dosi de mentalitat de gestió i d'eficiència privada).

Bibliografia

Bailly, A.S.; Maillat, D. (1988); *Le secteur tertiaire en question*, Ginebra. Éditions Régionales Européennes.

Baró, E.; Soy, A. (1989); *Els serveis a les empreses a la Regió Metropolitana de Barcelona*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona.

Capellin, R. (1988); «Transaction costs and urban agglomeration», *Révue d'Economie Régionale et Urbaine*, núm. 2.

Capellin, R. (1989); «The diffusion of producer services in the urban system», *Révue d'Économie Régionale et Urbaine*, núm. 4.

Coffey, W.J.; Polèse, M (1989); «Producer services and regional development: a policy-oriented perspective», *Papers of the Regional Science Association*, núm. 67, pp. 13-27.

Di Palma, M. (1982); «I servizi alle imprese come fattore di localizzazione», *Rassegna Econòmia*, pp. 1.013-1.041.

Lanzani, A. (1987); «Attività terziarie e trasformazioni urbane», *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, núm. 28, pp. 55-116.

Marshall, J.M.; (1985); «Services in a postindustrial economy», *Environment and Planning, A*, núm. 17, pp. 1.155-1.167.

Noyelle, T.J. y Stanback T.M. (1984); *The economic transformation of American cities*. Ottawa. Rowman and Allanheld.

Philippe, J.; Monnoyer, M.C. (1989); «Gestion de l'espace et développement des services aux entreprises», *Révue d'Économie Régionale et Urbaine*, núm. 4, pp. 671-684.

Senn, L; Marini, M.P. (1989); «Développement économique et demande de services», *Papers de Seminari*, núm. 32, pp. 143-164.

